

ПОЛК ТА ПАЛАНКА ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОДИНИЦІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ

У статті розглядається етимологія понять «полк» та «паланка», визначається їхня структура. Простежується динаміка утворення та ліквідації полків та паланок. Акцентується увага на реєнції цих понять у контексті проведення реформи адміністративно-територіального устрою України.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, паланка, повіт, полк, сотня.

Губань Р. В. Полк и паланка как административно-территориальные единицы на украинских землях в XVII–XVIII веках. В статье рассматривается этимология понятий «полк» и «паланка», определяется их структура. Прослеживается динамика образования и ликвидации полков и паланок. Акцентируется внимание на реєнции этих понятий в контексте проведения реформы административно-территориального устройства Украины.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, паланка, уезд, полк, сотня.

Guban R. V. Regiment and Palanca as political subdivision of Ukrainian lands in XVII–XVIII centuries.

The etymology of the terms «regiment» and «palanca» are examined and their structure is determined in the article. The dynamics of formation and liquidation of regiments and palancas is investigated. Attention is focused on the reception of these concepts in the context of the reform of administrative division of Ukraine.

Keywords: political subdivision, palanca, powiat, regiment, sotnya.

Після утворення Гетьманщини, яка виникла в результаті антипольського повстання під проводом Богдана Хмельницького, відбулася реформа й адміністративно-територіального устрою. Українські землі вже не поділялися, як у попередній період, на воєводства та повіти. Вищою ланкою адміністративно-територіального устрою України стали полки, які, відповідно, поділялися на сотні. Що ж до етимології слова «полк», то П. В. Пиріг зазначає, що це слово зародилося ще в суспільстві стародавніх слов'ян, які ототожнювали його зі словом військо [1, с. 100]. С. А. Леп'явко підкреслює, що політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором (мова йде про поділ території на полки та сотні), оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду [2, с. 239]. Однак без інноваційного підходу все ж не обійшлося. Як пише П. Ф. Гураль, інноваційний підхід уряду Б. Хмельницького при формуванні нової адміністративно-територіальної організації держави полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому були більш зручними для управління. Перевага нової адміністративно-територіальної системи, – продовжує він, – проявлялася в тому, що акти гетьманської влади з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників, міських і сільських громад [3, с. 196]. З цією точкою зору погодився і С. Полтавець [4, с. 239].

Однак потрібно відзначити, що поділ на полки не був сталим. За даними В. А. Кізілінського, у період від 1625–1626 рр. під час складення гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру було зафіксовано 6 військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х років XVII століття, відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків [5, с. 363]. У першій половині 1649 року, за даними В. М. Шкабаро, нараховувалось уже 16 полків [6]. Річ у тому, що згідно з умовами Зборівського договору 1649 року Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо у кількості 40 тисяч вояків відтепер мало базуватися на теренах таких полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці,

наприклад Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків [2, с. 240]. А от уже на середину цього ж року, за даними С. А. Леп'явко, полків нараховувалося більше 20 [2, с. 240].

Суттєвим зауваженням П. В. Пирога є те, що досить складно судити про те, чи були полки із самого початку Визвольної війни одночасно і військовими, і територіально-адміністративними формуваннями, чи лише військовими. Напевно, пише він, статус територіально-адміністративних одиниць полки здобули тільки десь після 1650 р. [1, с. 102]. Очевидно, ця обставина і пояснює, чому так складно підрахувати кількість полків, адже їхня кількість постійно перебувала у динаміці.

І ця кількість суттєво залежала від територіальних змін та міжнародної ситуації. Скажімо, згідно з умовами Зборівського договору 1649 р. Українська козацька держава втратила територію Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського, та Могилевського полків [7, с. 363]. А наприкінці 50-х років було втрачено контроль над землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків [7, с. 365]. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення Петром Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. І лише завдяки правобережному козацтву на чолі з Семеном Палієм упродовж 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський, Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII століття було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім незабаром, у 1712–1714 рр., унаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовані.

Проте територіальні зміни на полковому рівні залежали не лише від зміни кордонів, а й від внутрішньополітичної ситуації. Одні полки існували дуже короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлися. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністровський), Волинський та Білоруський полки [1, с. 240].

Однак інколи зміни адміністративно-територіального устрою були пов'язані з політичними інтригами. Так, скажімо, Іван Брюховецький, поділивши Ніжинський полк на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський, суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, яка до того активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка [7, с. 364]. А гетьман Іван Виговський у 1658 році, щоб покарати полтавський полк за заколот та послабити вплив полтавців на суспільне життя в державі, передав низку полтавських сотень до складу сусідніх полків [8, с. 91].

Що ж до створення полків, то, як пише П. В. Пиріг, вони зазвичай утворювалися шляхом поділу повітів, що входили до складу воєводств, на дрібніші в територіальному відношенні частини. Так, зауважує він, на території Переяславського повіту Київського воєводства виникли Переяславський і Прилуцький полки. Черкаський повіт було поділено на три полки: Черкаський, Кропивенський і Чигиринський, Брацлавський – на Брацлавський і Уманський, Канівський – на Канівський і Корсунський, Миргородський – на Миргородський і Полтавський. Без якихось особливих змін полком став Ніжинський повіт [1, с. 103].

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкали на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, та Білоцерківський – займали простір у 2–3 тис. квадратних кілометри. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. квадратних кілометрів, а Ніжинський – аж понад 30 тис. квадратних кілометрів [7, с. 364].

Що ж до адміністративних центрів полків, то ними, як правило, зазначає В. А. Кізілінський, були міста і містечка, від назв яких і походила назва полку. Втім у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана інше місце для своєї резиденції. Зокрема, полковий центр Київського полку містився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Миргородський полковник Данило Апостол уподобав містечко Сорочинці [7, с. 366].

Загалом, за підрахунками С. А. Леп'явко, у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах – від 20, за інформацією одних джерел, до 35, згідно з іншими. Як зауважує С. А. Леп'явко, встановити точну кількість «справжніх» полків – навіть в окремі часові відрізки – не видається за можливе хоча б через те, що часто-густо джерела

містять далеко не вичерпну інформацію, з аналізу якої далеко не завжди можна з упевненістю встановити – мова йде про полк як певну військову й адміністративну одиницю, чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань [2, с. 241].

Уже було сказано, що полки у свою чергу поділялися на сотні. Як зазначає П. В. Пиріг, кількість і склад сотень у полках не були постійними, вони змінювались. За його ж даними, за реєстром 1649 р. у полки входило, як правило, від 11 до 22 сотень. Однак водночас у Чернігівському полку наприкінці 1649 р. було сім сотень: Чернігівська полкова, Борзнянська, Бахмацька, Батурицька, Конотопська, Сосницька, Івангородська [1, с. 104]. А в Білоцерківському в цей же період – 23 [8, с. 94]. Чисельність полку також могла суттєво різнитися. Так, у Чернігівському полку нараховувалось 997 козаків, а в Корсунському – 3472 [8, с. 94].

Сотенними центрами, як правило, були міста. Однак у джерелах йдеться про випадки, коли сотні формувалися навколо містечок і навіть сіл. Особливо це характерно для сотень Ніжинського полку. Так, станом на 1654 р. центрами Дроківської, Оленівської, Новомлинської, Рожественської, Кролевецької, Топольської, Мглинської сотень були містечка, а сотень Шаповалівської, Підлипненської, Бобівської – села [1, с. 106].

У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві-три і більше сотень (зокрема, за реєстром 1649 р. у Ніжині було аж 5 міських і одна полкова сотня [7, с. 367]). Кількість сотень в одному населеному пункті могла змінюватися. Приміром, у Переяславі в 1649 році було 1249 товаришів, які входили до 6 сотень, а вже 1666 року було 274 товариші, що входили до однієї сотні [2, с. 268].

Назва сотні переважно походила від назви населеного пункту, де був розташований сотенний центр, але іноді, особливо на ранніх етапах існування козацької держави, – від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Кількість вояків у сотнях також дуже відрізнялися. Приміром, сотня Гладченка в Миргородському полку нараховувала майже 400 вояків, тоді як полкова сотня Київського полку – взагалі 8 вояків [7, с. 366]. Кількість сотень постійно перебувала в динаміці: одні сотні утворювались, інші – ліквідовувались. Тому говорити про їхню чисельність надзвичайно складно. Про це свідчить і той факт, що навіть у спеціальних дослідженнях, які присвячені історії окремих сотень, не завжди вдається знайти відповідь про час створення сотні [9, с. 14].

Як підкреслюють В. А. Смолій та В. С. Степанков, Україна до 1663 року функціонувала як унітарна держава, а пізніше перетворюється в поліцентричне об'єднання з державних утворень: Правобережної й Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя [10, с. 131].

Щодо Запоріжжя, то у військовому відношенні воно поділялося на 38 куренів, а у територіальному – на 5 (згодом 8) паланок. Так, І. В. Савченко вказує, що на початок 70-х років на території Запорозьких Вольностей існували Бугогардівська, Перевізька (або ж Інгульська), Протовчанська та Прогноївська паланки. А впродовж 70-х років на прикордонних територіях Запорозьких Вольностей формувались Барвінкостінківська, Личківська, Комісарівська паланки [11, с. 35].

Як пише П. Ф. Гураль, адміністративно-територіальними центрами паланок були свободи або містечка, які водночас служили й оборонними форпостами, а до паланок входили села, хутори, зимівники [3, с. 195].

Однак у XVIII столітті в Російській імперії відбувається уніфікація адміністративно-територіального устрою. В 70-х роках відбувається ліквідація паланок як адміністративно-територіальних одиниць. Уже 1775 року паланки було перейменовано на повіти. Хоча, як зазначає І. В. Савченко, паланковий розподіл не був штучним, він значною мірою мав господарче підґрунтя. Так, за господарчою спеціалізацією Бугогардівська паланка була рибною, а Самарська – торговельною [11, с. 35]. З 1776 року на Півдні України було розгорнуто введення провінційного устрою, а з 1778 року територія Азовської губернії була поділена на 9 повітів [11, с. 36].

Отже, потрібно відзначити, що якщо питання про відновлення полків як адміністративно-територіальних одиниць не піднімається, то прихильники паланкового устрою ставлять питання про рецепцію цього типу адміністративно-територіальних одиниць у процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою в Україні. Так, фахівці Інституту трансформаційного суспільства пропонують замість 25 областей та 490 районів створити 99 паланок [5, с. 81]. І це не поодинокі пропозиції.

Список використаних джерел:

1. Пиріг П. В. До питання про становлення української державності під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. / П. В. Пиріг // Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. – К. : ДП «Вид. Дім «Персонал», 2008. – С. 100–109.
2. Леп'явко С. А. Політична система Гетьманату // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 196–284.
3. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів: ЛьВДУВС, «Край», 2008. – 468 с.
4. Полтавець С. Полково-сотенний устрій на українських землях в середині XVII століття: спроба модернізації політичної системи / С. Полтавець // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 6. – С. 445–448.
5. Історія формування адміністративно-територіального устрою України / С. Й. Вовканич, С. О. Цапок, В. С. Кравців, С. Д. Щеглюк // Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Л. Т. Шевчук. – Львів, 2007. – 254 с.
6. Шкабаро В. М. Конституційно-правовий статус міста в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. М. Шкабаро // НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2004. – 243 с.
7. Кізілінський В. А. Полково-сотенний устрій першого гетьманату як територіальна основа самоврядування / В. А. Кізілінський // Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. – К. : ДП «Вид. Дім «Персонал», 2008. – С. 363–372.
8. Аркуша О. Г. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський [та ін.] // Упр. Держ. Служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 536 с.
9. Горобець С. М. Чернігівщина козацька. Російська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина / С. М. Горобець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 168 с.
10. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII ст. / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк [та ін.] ; гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 122–195.
11. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Савченко // Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004. – 203с.

** Губань Радим Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.*